

Osmanlılarda Kitap Ticareti
SAHAFLAR VE KİTAPÇILAR

İSMAİL E. ERÜNSAL

GİRİŞ

ORTA ÇAĞ İSLÂM DÜNYASININ KİTAP ÜRETİCİLERİ ve SATICILARI: VERRÂKLAR

Orta Çağ İslâm dünyasında kitap istinsâhıyla uğraşan, kitap ve kitap yazımıyla ilgili yazı malzemelerini satan ve cilt yapan meslek mensupları, kâğıt anlamında kullanılan varak kelimesinden türetilen verrâk tabiriyle anılmaktaydılar.¹ Verrâkların icra ettikleri meslek ise “viraka” olarak tanımlanmaktaydı. Aynı kökten türetilen “yüverrikü” fiili “yazıyor, istinsâh ediyor” anlamında kullanıldığından,² tabakat kitaplarında ilk dönemlerdeki nâsih/müstensihlerin verrâk olarak tanımlanabildiği görülmektedir.³ Verrâkların yaptıkları işler arasında cilt yapımı da bulunduğu için, bazı kaynaklarda mücellitler verrâk olarak adlandırılabilir. Verrâklığı istinsâh, tashih ve teclid şeklinde tanımlayan İbn Haldun, bu mesleğin “umrana” tabi olduğunu, ileri medeniyet seviyesine sahip olan şehirlerde ve bölgelerde büyük bir gelişim gösterdiğini söylemektedir.⁶

¹ Osmanlı döneminde sahâf yerine verrâk kelimesinin kullanılmasına pek rastlanmamaktadır. Sadece Köprülü vakfiyesinde bu kelimenin çoğulu olan “verrâkûn” kitap istinsâhıyla uğraşanlar bağlamında geçmektedir: “talebe-i ilim ve verrâkûn varup hizâne-i mezkûrede mutalaa ve istinsâh idüp”. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği*, c. II, Ankara 1998, s. 205.

² “ve kâne yüverrikü fi dükkâni Allân eş-Şu’ubi”. Ya’kutu’l-Hamevî, *İrşâdü’l-Erîb ila Ma’rifeti’l-Edîb*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911; “yüverrikü fi’l-hadari”. İbn Nedim *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 44. Biyografik kaynaklardaki diğer örnekler için bkz. Hâle Şâkir, *el-Varak ve’l-Varrakun fi’l-Asri’l-Abbasi*, Kahire 2004, s. 139-141.

³ George Makdisi, *The Rise of Colleges*, Edinburgh 1981, s. 221.

⁴ François Déroché’nin tespit ettiği iki Kur’an nüshasındaki istinsâh kayıtlarına göre kendilerini verrâk olarak tanımlayan Ali b. Ahmed ve Osman b. Hüseyin yazdıkları Mushafları tezhiplerini ve ciltlemişlerdir. *Islamic Codicology: an Introduction to the Study of Manuscripts in Arabic Script*, London 2005, s. 187-188.

⁵ Gulnar Bosch, John Carswell, Guy Petherbridge, *Islamic Bindings and Bookmaking*, Chicago 1981, s. 10; Mühned Ahmed Sâlim, *Ehlü’l-Kalem ve Devrühüm fi Hayati’s-Sekafiyyeti fi Medineti Dımaşk*, Dımaşk 2005, s. 361; Hâle Şâkir, *a.g.e.*, s. 147-148.

⁶ İbn Haldun *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, c. II, İstanbul 1991, s. 980.

Verrâk tabirinin farklı dönemlerde farklı anlamlar ifade ettiğini görüyoruz. Kaynakları kullanırken verrâk ve virâka tabirlerinin hangi tarihlerde kullanıldığını tespit etmek ve bu sözcükleri ona göre anlamlandırmak gerekmektedir. Birçok araştırmada bu husus dikkate alınmayıp⁷ I-II/VII-VIII. asırda yaşamış ve verrâk olarak adlandırılmış bir kimsenin kitap veya kâğıt ticaretiyle uğraştığı söylenebilmektedir. Bu iki asırda yaşamış bir kimse verrâk olarak adlandırılıyorsa, ya mushaf istinsah eden veya kitap telifinde yazarlara yardımcı olan (Ferrâ'nın verrâkı..... gibi) bir kimse kastediliyor demektir. Bu istinsah işlemi I/VII. asrın sonlarında ortaya çıkmış ve genellikle de varak'tan gelen *yüverriku* fiiliyle tanımlanmıştır. Tabakat kitaplarında birçok kimsenin kitap istinsahıyla hayatını kazandığı *yüverriku ve ye'külü min kesbi yedihi* (yazıyor ve eliyle kazandığını yiyordu), *yüverriku li'n-nâsi bi'l-ücreti* (insanlara ücreti karşılığında yazıyordu) şeklinde ifade edilmiştir. Müteakip asırlarda da sadece kitap istinsahıyla uğraştığı hâlde verrâk olarak tanımlanan birçok kişi vardır. Nitekim Ebu'l-Kasım Abdülkerim b. Muhammed er-Râfi'î (ö. 623/1226) VII/XIII. asır gibi geç bir dönemde, verrâkı “yazan ve istinsah eden” şeklinde tanımlamaktadır.⁸ Bu yüzden verrâkın asırlar dikkate alınmadan yapılan tanımları yanıltıcı olabilmektedir.

Erken dönemlerde, özellikle de Hicrî ilk iki asırda verrâk tabiri kitap, genellikle mushaf istinsah eden kimseler için kullanılmaktaydı. Makrîzî'ye göre, Matar b. Meymun'un (ö. 129/746) verrâk diye anılmasının sebebi mushaf yazmasıydı.⁹ İbn Sa'd (ö. 230/845), Ebû Abdullah Esbağ b. Zeyd el-Verrâk'tan (ö. 159/776) bahsederken “*ve kâne yektubü'l-mesâhif*” (mushaf yazardı) demektedir.¹⁰ Buhârî de 157/774 yılında Esbağ'ın mushaf yazdığını söylemektedir.¹¹ Sem'ânî (ö. 562/1166), verrâkı şöyle tarif etmektedir:

el-Verrâk: Mushaf, hadis kitapları ve daha başka kitaplar yazan kimselere verilen ad. Bağdad'da *varak* yani kâğıt satan kimselere de verrâk denilir.¹²

⁷ Hayrullah Said, *Mevsu'atü'l-Virâka ve'l-Verrâkin fi'l-Hadareti'l-Arabiyyeti'l-İslamiyye*, c. II, Beyrut 2011, s. 259-261; Eymen Fu'âd Seyyid, *el-Kitâbu'l-'Arabiyyü'l-Mahtût ve 'İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 147.

⁸ *et-Tedvin*, c. I, s. 160.

⁹ el-Makrîzî, *Muhtasarü'l-Kâmil*, s. 732.

¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. VII, s. 312.

¹¹ el-Buhârî, *et-Târihu'l-Evsat*, II, 132.

¹² es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, XIII, 300. es-Sübkî de (ö. 771/1350) verrâkı kâğıt satan bir meslek mensubu olarak algılamakta ve zararlı ve lüzumsuz kitap yazanlara kâğıt satmaması

Murtaza Zebîdî ve Fîrûzâbâdî de verrâkı, kitap istinsahıyla meşgul olan kimseler diye tanımlamaktadır. İbnü'n-Nedim, ilk dönemlerde mushaf yazan verrâkların isimlerini vermektedir.¹³

I/VII. asırda verrâklar Kur'ân-ı Kerim'in ve hadislerin istinsahıyla meşgul olurken,¹⁴ II/VIII. asrın sonlarından itibaren ise dinî kitapların yanında tarih, edebiyat ve tabakatla ilgili eserleri de kopya etmeye başlamışlardır. Nitekim İbn Ebû Hayseme (ö. 279/892), Abdürrezzâk b. Hümâm'ın, "Bu kitapları bize verrâklar yazdı" dediğini nakletmektedir.¹⁵ Cevherî, *recu-lün verrâk*'ı "yazan kimse" diye tanımlamaktadır.¹⁶

Özellikle de II-III/VIII-IX. asırlarda, birçok verrâkın ulemâ sınıfından olduğunu görüyoruz. Bu gelenek müteâkip asırlarda da devam etmiştir. İbnü's-Sâbûnî (ö. 281/680) verrâkı tarif ederken "kitap alıp satanlar, şeyhlerimizden/hocalarımızdan bir cemâat" demektedir.¹⁷ Biyografik kaynaklarda, İslâmî ilimlerin çeşitli dallarında özellikle de hadis sahasında eserler vermiş birçok verrâkın biyografilerine rastlamak mümkündür.¹⁸ İbn Sa'd (ö. 230/845), ilk iki asırda yaşamış Sa'd b. Muhammed el-Verrâk es-Sakafî, Musâvir el-Verrâk, Abdullah el-Verrâk, Matar b. Tahmân el-Verrâk (ö. 125/743), İsmail b. Ebân el-Kûfî el-Verrâk, Esbağ b. Zeyd el-Verrâk, Abbas b. Gâlib el-Verrâk gibi eser vermiş verrâklardan söz etmektedir.¹⁹ Rivâyet zincirlerinde de I-II/VII-VIII. asırda yaşamış birçok verrâkın yer aldığı görülür.²⁰ Hicrî ilk üç asırda (VII-IX) yaşamış verrâklar, tabakat kitaplarında,

gerektiğini söylemektedir. *Mu'idü'n-Ni'am ve Mübidü'n-Nikam*, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1986, s. 102.

¹³ İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 10.

¹⁴ Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. II, Chicago 1967, s. 46; Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâka ve Eşherü A'lâmi'l-Verrâkin*, Riyad 1995, s. 30. İlk asırda mushaf yazan verrâklarla ilgili bilgi için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâb fi'l-Hadâretü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 67-68.

¹⁵ İbn Ebû Hayseme, *et-Târihu'l-Kebîr*, c. I, yay. haz. İsmail Hasan Hüseyin, Riyad, 1997, s. 330.

¹⁶ el-Cevherî, *es-Sihâh*, c. IV, Beyrut 1987, s. 1564.

¹⁷ *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, s. 107.

¹⁸ Bazı isimler için bkz. Nuri Topaloğlu, *Hadisçilerin Geçim Kaynakları*, İzmir 1999, s. 64-68.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, c. I, s. 192, 352, c. IV, s. 19, c. V, s. 300, c. VIII, s. 8.

²⁰ Meselâ bkz. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü Eş'âri'l-Arab*, s. 34; el-Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlu'l-Arab*, s. 10, 21, 33; Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, c. XI, s. 404; el-Leys b. Sa'd, *Aşara Ehâdis*, s. 77; Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, c. I, s. 140, 158.

kitap ticareti dolayısıyla değil de râvi olmaları dolayısıyla yer almışlardır. Verrâklar arasında birçok şâir de vardır.²¹

Verrâkların en önemli faaliyet alanlarından istinsah, sadece kitap kopya etmeyi değil de ders okutan âlimlerin derslerinde tutulan notları bir araya getirip kitap oluşturma faaliyetini de içermekteydi.²² Bu sebeple söylenenlerin doğru olarak tespiti de verrâkların dikkat etmesi gereken önemli bir husustu. Nitekim biyografik kaynaklarda birçok verrâkın bu husustaki titizliğine vurgu yapılmaktadır.²³ Yalnızca kitap istinsahıyla değil, aynı zamanda tashihiyle ve müsvedde hâlindeki bir eseri düzenleyip temize çekmekle de meşgul olmaları dolayısıyla, verrâkların bir nevi editörlük görevi yaptıklarını söylemek de mümkündür.²⁴ Lügat âlimi İsmail b. Hammâd el-Cevherî, (ö. 400/1009'dan önce) *Kitâbu's-Sihâh* adlı sözlüğünü tamamlayamadan müsvedde hâlinde bırakmış, talebelerinden verrâk Ebû İshak İbrahim b. Sâlih temize çekerek esere son şeklini vermiştir.²⁵

Bundan dolayı, bu meslek mensuplarının belli bir ilmî seviyeye ulaşmış olmaları gerekiyordu. Safedî, İbn Tayfûr'dan (ö. 280/893) bahsederken “uzmanlaştıktan sonra kitapçılar çarşısının doğu kısmına yerleşti” demektedir.²⁶ Orta Çağ İslâm dünyasında verrâklık yapan, aynı zamanda eser müellifi olan birçok ünlü âlim ve şâir bulunmaktadır.²⁷ Tirmizî (279/892),

²¹ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. V, s. 507-518; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. I, s. 176, 179, 239, c. II, s. 27, 277, c. III, s. 168, c. IV, s. 79, 135, c. X, s. 128, c. XV, s. 130, c. XXIV, s. 74; el-Merzubânî, *Mu'cemu's-Şu'arâ'*, s. 403, 463; İzzeddin İbnü'l-Esir, *el-Lubâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, s. 358; Cemâlüddîn el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruwât*, c. I, s. 204.

²² Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 37, c. XIV, s. 155, 283.

²³ Tabakat kitaplarında verrâkların biyografileri verilirken güvenilir olup-olmadıkları sika, sadûk, za'if şeklinde belirtilir. Meselâ bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, c. XIII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2001, s. 444, 567, c. IV, s. 67, c. V, s. 12, 92, c. VI, s. 212, c. VII, s. 129, c. VIII, s. 602, c. XII, s. 287, 506. Ayrıca bkz. Hâle Şâkir, *el-Verrâk ve'l-Varrakûn fî'l-Asri'l-Abbâsi*, Kahire 2004, s. 143-145.

²⁴ Mühenned Ahmed Sâlim, a.g.m., s. 362; Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wirakab Stationery During the Middle Ages*, basılmamış doktora tezi, The University of Michigan 1985, s. 170; Hamid Selim Gendümi, “Varrakân ve Nakş-ı ânhâ der-Tevevü's-a-i Kitabhânehâ”, *Faslnâme-i Kitâb*, c. XVII, no. 1, Tâhran 2006, s. 244-247.

²⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, c. II, s. 658.

²⁶ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. VII, s. 7.

²⁷ Bazı örnekler için bkz. Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 2-17; Muhammad Faris Jamil, a.g.t., s. 160-162. Eymen Fuad Seyyid, *el-Kitabu'l-Arabiyyi'l-Mahtût ve İlmü'l-Mahtûtât*, c. I, Kahire 1997, s. 167-230. Hâle Şâkir, a.g.e.,

Dineverî (282/895), Ebû Hayyan Tevhidî (414/1023), Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229), İbn Tayfur ve *Fihrist* gibi önemli bir bibliyografik eserin yazarı olan İbnü'n-Nedim de (ö. 385/995 ?) bir verrâktı.

Verrâklar bir eserin te'lif sürecindeki imlâ, sema, kıraat, ruhsat ve icazet gibi önemli safhaları gerçekleştirmişler ve birçok eserin ortaya çıkışında²⁸ ve okuyucuya ulaşmasında önemli bir rol oynamışlardır. İlk asırlarda telif edilmiş eserlerin rivayet zinciri içinde birçok verrâkın adına rastlamak mümkündür.²⁹ Bazı şâirlerin sözlü olarak rivayet edilen şiirlerini derleyerek divanlarının ortaya çıkarılmasında da verrâkların önemli bir payı vardır. Mesela Cehşiyarî'nin verrâkı Ahmed b. Ahmed b. Ahi eş-Şafi'î, Buhturî'nin ve diğer bazı şâirlerin de divanlarını tertib etmiştir.³⁰ Birçok müellif, çeşitli usullerle telif ettikleri eserlerini verrâklar vasıtasıyla rivayet ve istinsâh ettirdikleri³¹ gibi, yine verrâklar bazı müelliflerin ölümünden sonra, ailelerinden veya başka yollardan elde ettikleri eserleri de istinsâh yoluyla çoğaltmışlardır. Taberî'nin telif edip ancak imlâ yoluyla kimseye okutmadığı 500 varaklık *Edebü'n-Nüfûsî'l-Ceyyide ve'l-Ahlakî'n-Nefîse* adlı dört ciltlik eserini verrâk Ebû Said Ömer b. Ahmed Dineverî, muhtemelen çoğaltmak gayesiyle almış; ancak Şam'a götürürken soyulduğundan iki cildini kaybetmiş, geriye sadece iki cildi kalmıştır.³² Ebu'l-Kasım el-Bağavî el-Verrâk, içlerinde babasının ve dedesinin kitaplarıyla Yahya b. Said el-Umevî'nin *Meğâzî* adlı eserinin bulunduğu yüzlerce eseri istinsâh edip sattığını söyler.³³ Verrâklar, özellikle de IV/X. asırdan itibaren dükkânlarında birçok eserin güvenilir

s. 187-197; Hayrullah Saîd, *Verrâkû Bağdad fî asrî'l-Abbasi*, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhus ve'd-Dirasatî'l-İslâmiyye, Riyad 2000, s. 441-550. Verrâk lakabıyla anılan bazı âlimler için bkz. Abdülbasit b. Yusuf Garib, *et-Turfe fi-men Nüsibe mine'l-Ulemâi ila Mihne ev Hirfe*, Riyad 2000, s. 194-197.

²⁸ *Mu'cemü'l-Üdebâ*'daki bir kayıttan öğrendiğimize göre verrâklar müelliflere kaynak temininde de yardımcı olmaktadır: Tarihçi Taberî, verrâk Hüseyin b. Hubeyş'ten kıyas hakkında te'lif edilmiş eserleri temin etmesini istemiş, o da bu konuda yazılmış otuz küsur eser toplayıp Taberî'ye vermişti. Taberî, bu eserleri kısa bir sürede inceledikten sonra îade ettiğinde, üzerlerinde okuduğunu gösteren kırmızı mürekkeple yapılmış işaretler olduğu görülmüştü. *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVIII, s. 81.

²⁹ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584-586.

³⁰ *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 188.

³¹ Bazı örnekler için bkz. Abbot, c. II, s. 47.

³² *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. XVIII, s. 76-77.

³³ Abbot, c. II, s. 47.

nüshalarını bulundurup isteyenlere orjinallerini veya kopyalarını satarak da ticarî faaliyetlerini sürdürmekteydiler.³⁴

İbn Nedim'in, *Fihrist*'inde gramerci Ebu'l-Feth Ubeydu'llah b. Ahmed'den naklettiği bir anekdot, erken dönemde bir eserin oluşum sürecini şöyle hikâye etmektedir:

Ebü Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid, *Kitabu'l-Yakut* adlı eserini 326 Muharremi'nin [7 Aralık 937] son Perşembe'sinin gecesi [Bağdad'daki] Câmi-i Medine'de herhangi bir kitaba veya notlarına bakmadan yazdırmaya (imlâ ettirmeye) başladı. Defalarca tekrar edilen bu imlâ meclislerinden sonra imlâ işi sona erdi. Ben de bu meclislerde söylediklerini yazdım. Daha sonra yeni ilaveler (yakutlar) yapmak istedi ve yaptı. Böylece yeni bölümler ekledi ve bu hususta kendisine Ebû Muhammed es-Saffâr yardımcı oldu ve kitabı kendisine okudu. Ben de bu ilaveleri ondan aldım. Daha sonra bir araya gelen bir gurupta Ebû İshak Taberî, eseri Ebû Ömer'e okudu ve eserin bu versiyonu *Fezleke* diye adlandırıldı.

[Ebû Ömer Muhammed b. Abdü'l-Vâhid] Bu okuma meclisinden sonra da yeni ilaveler yaptı ve ben bu ilaveleri de kendi nüshama işledikten sonra 329 yılının Zilkadesi'nin son Salısı'nda [24 Ağustos 941] kitabı tekrar kendisine okumaya başladım ve 331 yılının Rebiülahiri'nde [Aralık 942] bitirdim. Bu okumalar sırasında yanımda Ebû İshak Taberî'nin, Ebû Muhammed es-Saffâr'ın, Ebû Muhammed b. Sa'd el-Kutrubullî ve Ebû Muhammed el-Haccâc'ın yazdıkları nüshalar bulunmaktaydı. Bu okuma sırasında da yeni ilaveler yaptı ve sonunda baştan sona üzerinde anlaştığımız bir metin ortaya çıktı.

Ancak bundan sonra da irticalen yeni bazı ilaveler (yakutlar) yaparak kitabı daha da genişletti. Bu hususta kendisine Ebû Muhammed Vehb yardımcı oldu. Sonra yine bir grup öğrencisini topladı ve onlara Ebû İshak Taberî'nin bu mecliste kitabını okuyup tashihler yapacağını ve kitabının bu şekilde güvenilir bir nüshasının ortaya çıkacağını ve artık yeni ilaveler yapmayacağını söyledi. Bu grup, 331 yılının Cemazielevveli'nin on dördüncü [24 Ocak 943] gecesine rastlayan Salı gecesi [müellifin] Ebû Enbar Sokağı'ndaki evinde toplandı ve Ebû Ömer, benim hazırladığım metni imlâ ettirdi... Ebu'l-Feth Ubeydullah, bu imlâ meclislerinin 331 Cemazielevveli'nin on dördünde, Salı gecesi başladığını söyledi.³⁵

³⁴ Abbot, c. II, s. 48.

³⁵ *el-Fihrist*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 76.

Biyografik kaynaklardan öğrendiğimize göre kitap telifi için yapılan bu tür imlâ meclislerine birçok verrâk da katılmaktaydı.

Yukarıda belirttiğimiz gibi Sem'ânî, verrâk tabirinin önceleri Mus-haf ve hadisleri ve diğer eserleri kopya eden kimseler için kullanıldığını, ancak daha sonra Bağdad'da kâğıt satanların da bu şekilde adlandırıldığını söylemektedir.³⁶ Öyle anlaşıyor ki, verrâk tabirinin zamanla kullanım alanı genişlemiş ve daha sonra yazı malzemeleri ve kitap alım-satımı da verrâkların faaliyet alanlarına girmiştir. III/IX. asırdan itibaren verrâk tabiri kitap satan kimseler için de kullanılmaya başlanmıştır. Hatîb el-Bağdadî (ö. 463/1071) verrâk İbnü Tunc'un, Bağdad'da Bâbu't-Tâk'da kitap sattığını söylemektedir.³⁷ Yakut el-Hamevî, İbn Nedim'den bahse-derken "...Verrâktı. Kitap satıyordu." demektedir.³⁸ VII/XIII. asırda kitap satımıyla meşgul olan Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, Ahmed b. İbrahim el-Kütübî gibi bazı verrâkların "kütübî" şeklinde de anıldığını görüyoruz.³⁹ Kesin bir ayırım olmamakla birlikte kütübî nisbesine daha çok Mısır böl-gesinde rastlanmaktadır.

Öyle anlaşıyor ki verrâklık mesleği dört dönem geçirmiştir: 1. İstinsah dönemi 2. Sözlü kitapların yazıya geçirilme ve çoğaltma dönemi 3. Yazı malzemelerinin satışı ve kitapların ciltlenmesi dönemi 4. Kitap satışı dönemi. Ancak belirtmek gerekir ki bu dört dönem birbirinden kesin sınırlarla ayrılmamıştır. Mesela ilk üç asrı kapsayan istinsâh döneminde de kitap satışına rastlandığı gibi, daha ziyade IV/X. asırdan itibaren yoğunlaşan kitap satışı döneminde de istinsâh faaliyetlerinin devam ettiği görülür. Kâğıdın, İslâm ülkelerinde imâl edilmeye başlanılmasından sonra, verrâk dükkânlarında satıldığına dâir kaynaklarda nadir de olsa bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Diğer yazı malzemelerinin ticareti ile ilgili olarak maalesef

³⁶ es-Sem'ânî *el-Ensâb*, c. V, yay. haz. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988, s. 584; Muhammad Faris Jamil, *a.g.t.* s. 133-134'ten naklen.

³⁷ *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 93.

³⁸ *Mu'cemü'l-Üdeba*, c. XVIII, Beyrut 1936-1938, s. 17.

³⁹ George Makdisi (*The Rise of Colleges*, s. 222) kütübî ve verrâk kelimesinin kullanımları arasında bir fark olduğunu, kütübînin mevcut kitapları satan kimseler, verrâkın ise sadece kitap satmakla değil aynı zamanda kitap üreten meslek mensuplarının olabileceğinin düşünülebileceği doğrultusunda bir varsayımında bulunmakta ancak daha sonra bu iki kelimenin söz konusu farklılığa dikkat edilmeden birbirinin yerine kullanılabildiği tespitini yapmaktadır.

önemli bir bilgiye sahip değiliz. Cilt yapımı ile ilgili olarak kaynaklardaki mevcut bilgilerden anlaşıldığına göre verrâkların bir kısmı cilt yapımında da uzmanlaşmışlardı.

Emeviler döneminde muhakkak ki bu mesleği icra eden ve verrâk unvanını taşıyan bazı kimseler bulunmaktaydı. Ancak bu dönemle ilgili kaynakların yetersiz olması dolayısıyla Emeviler döneminde yaşamış verrâklar ve faaliyetlerine dâir doyurucu bilgilere ulaşmak mümkün olamamaktadır. Şüphesiz ki, yazı malzemesi olarak kullanılan taş, kemik, bitki yaprakları ve derilerin temininin güçlüğü ve Mısır papirüsünün de pahalı olması, kitap istinsahını güçleştirmiş ve bu mesleğin Emeviler döneminde kayda değer bir gelişme göstermesini engellemiştir.⁴⁰ Pahalı olması dolayısıyla resmî belgelerin yazıldığı papirüslerin silinerek yeni belgeler oluşturulduğunu biliyoruz.⁴¹ Bu dönemde verrâkların en önemli uğraşları Kur'an ve Hadis rivayetlerinin denen oluşan sahifeleri istinsâh etmekten ibaretti.

Her ne kadar kâğıdın kullanımı Hz. Ömer devrine kadar götürülebiliyorsa da, kültür alanında gerçekleşen çok önemli gelişmeler, II/VIII. asrın ikinci yarısında kâğıdın İslâm coğrafyasında imal edilmeye ve III/IX. asırdan itibaren yaygın olarak kullanılmaya başlanması sonucu ortaya çıkmıştır.⁴² Kısa zamanda Semerkand'da başlayan kâğıt imâli, İslâm coğrafyasının Horasan, Bağdad, Şam, Trablus, Halep, Hama ve Kahire gibi önemli kültür merkezlerine ve Endülüs'e yayılmış;⁴³ bu bölgelerde kâğıt fabrikaları ve imalathaneleri açılmış, ucuzlayan kâğıt fiyatları, bu yazı malzemesinin kitap telifinde kullanılmasını teşvik etmiş ve yaygınlaşmasına vesile olmuştur. Abbasiler dönemindeki İslâm rönesansının oluşmasında kâğıdın önemli bir payı olmuş ve çeşitli konularda telif ve istinsâh edilen binlerce eser sayesinde, 10.000-100.000 arasında koleksiyonlar ihtiva eden önemli kütüphaneler ortaya çıkmıştır. Verrâklık mesleğinin gelişmesinde de kâğıdın İslâm coğrafyasında imâl edilmesi en önemli âmil olmuştur.

⁴⁰ Muhammad Faris Jamil, a.g.t. s. 99-100, 150.

⁴¹ S. Khuda Bukhsh, "The Book-Trade Under The Caliphate", *Studies: Indian and Islamic*, Delhi 1927, s. 47.

⁴² 'Abid Süleyman el-Meşûhî, *Ticâretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 83.

⁴³ Louis André, "Papier", *Dictionnaire encyclopédique du Livre*, c. III, yay. haz. Pascal Fouché, Paris 2011, s. 102.

Verrâklık mesleği, telif ve tercüme faaliyetlerinin yoğunluk kazanmasıyla birlikte Abbasiler döneminde büyük bir gelişme göstermiş ve altın çağını yaşamıştır. Kur'an ve Hadis çalışmalarının yanında gramer, tarih, edebiyat, felsefe ve temel bilimler konularında yazılan eserlerin istinsâhı ve satışı, yazı malzemelerinin de ticaretine büyük bir ivme kazandırmış ve İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde istinsâh ettikleri veya ettirdikleri kitapların ve kırtasiye ürünlerinin satışını yapan birçok kitapçı dükkânı açılmıştır.

Bağdad: İslâm dünyasının en önde gelen ilim ve kültür merkezi olmasından dolayı Bağdad'da, kitap ticareti çok gelişmişti. Halife Mansur (h. 136-158/754-775) tarafından Bağdad'ın kuruluşunda şehir merkezinde sur içinde yer alan çarşılar, bir süre sonra halife tarafından sur dışında yaptırılan Kerh bölgesine taşınmıştı.⁴⁴ Sur içinde yer alan çarşılar arasında bir kitapçılar çarşısının olup olmadığını bilemiyoruz. Kerh çok geçmeden batı Bağdad'ın büyük bir ticaret merkezi oldu ve muhtemelen bu dönemde verrâklar da bu çarşıda yerleştiler. Yakubî, burada her esnaf gurubunun kendine mahsus bir caddesi olduğunu, bir esnaf gurubunun diğeriyle kesinlikle karışmadığını ve birbirlerine âit malları da satmadıklarını belirtir.⁴⁵

Bu bölgedeki Harrâni Kemerî'nden (*Tâku'l-Harrânî*) Yeni Köprü'ye (*Kantaratü'l-Cedide*) giden yolun iki tarafına kâğıt satıcılarıyla kitap satıcıları yerleştirilmişti ve bu sebepten bu çarşı *Sûku'l-Verrâkîn* diye anılmaktaydı.⁴⁶ Harunu'r-Reşid (170-193/786-809) ve Halife Me'mun (198-218/813-833) dönemlerinde Beytü'l-Hikme'de verrâk olarak çalışan 'Allân eş-Şu'ubî'nin aynı zamanda *Sûku'l-Verrâkîn*'de kitap istinsah ettiği ve sattığı, bir de verrâk dükkânı bulunduğuna göre,⁴⁷ Bağdad'daki kitapçılar çarşısının teşekkülü oldukça eski bir tarihe gitmektedir. II/VIII. asrın sonlarında Bağdad'da kitap satın alınabilen, okunabilen, kitap istinsâhı için sipariş verilebilen hanut veya dükkân denilen kitapçı dükkânları açılmıştı. Bu dükkânları işleten verrâklar, istenilen kitapları ya bizzat istinsâh ediyorlar veya bu işi kendileri için çalışan müstensihlere yaptırıyorlardı. Mesela Ali b. Ahmed b. Ebi Dücâne bu çarşıda kitap istinsâhıyla meşgul olan verrâklardan biriydi.⁴⁸

⁴⁴ G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924, s. 26, 65.

⁴⁵ Yakubî, *el-Büldân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1422, s. 36.

⁴⁶ Strange, s. 92.

⁴⁷ Ya'kut el-Hamevî, *İrşâdü'l-Erib ila Ma'rifeti'l-Edib*, yay. haz. D. S. Margoliouth, c. V, London 1911, s. 67.

⁴⁸ *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. IV, Beyrut 1993, s. 1644.

Hatib el-Bağdadî de, Abdülmü'min b. İdris'in (ö. 228/842), rivâyet ettiği eserleri semâ' ve kırâ'at yoluyla elde etmeyip Bağdad'daki kitapçılar çarşısından satın aldığı eserlerden naklettiği için ağır tenkitlere maruz kaldığını bildirir.⁴⁹ Yakubî (ö. 294/907), III/IX. asrın sonlarında Bağdad'da yüzden fazla verrâk dükkânı olduğunu söylemektedir.⁵⁰

Yakut el-Hamevî, Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin (284-356/897-967) ulemâdan biriyle kitapçılar çarşısındaki (Sûku'l-Verrâkîn) bir dükkânda bulunduğunu nakleder.⁵¹ Ebu'l-Ferec Isfahanî'nin Bağdad'daki zengin kitapçılar çarşısından eserinin telifinde kullandığı birçok müellif veya müstensih hattı eserleri satın aldığına dair kaynaklarda çeşitli rivayetler vardır.⁵²

III/IX. asırda Kerh bölgesi yanında Bağdad'ın doğusundaki Rasafe'de de kitapçılar çarşısı (Sûku'l-Verrâkîn/Sûku'l-Kütüb) bulunmaktaydı.⁵³ İbn Nedim, Ebû Tahir Teyfur'dan bahsederken, "bir süre mektep hocalığı yaptıktan sonra Bağdad'ın doğusundaki verrâklar çarşısında (Sûku'l-Verrâkîn) kitap telifi, istinsâhı ve ticaretiyle uğraştığını" söyler.⁵⁴ III/IX. asırda verrâkların ve verrâklara bağlı olarak çalışan müstensihlerin istinsâh ettikleri çok sayıda eser, Bağdad'daki kitap ticaretini son derecede geliştirmişti.⁵⁵ Yakut el-Hamevî, Yahya b. Muhammed el-Erzenî'nin her gün öğleden sonra Bağdad'daki Sûku'l-Kütüb'e gidip Sa'leb'in *Fasih*'ini istinsâh ederek yarım dinara sattığını ve bu parayla da et, meyve ve nebîz denilen bir içki alıp evine döndüğünü nakleder.⁵⁶ Kaynaklarda, müteakip asırlarda Bağdad'ın diğer bölgelerindeki kitapçı çarşılarından da bahsedilir.⁵⁷ Ebu'l-Mutahhar

⁴⁹ Hatib el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XI, s. 134.

⁵⁰ Ya'kubî, *Kitabu'l-Büldan*, yay. haz. M. J. De Goeje, Leiden 1892, s. 245. Ayrıca bkz. G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 92.

⁵¹ *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, s. 112.

⁵² Hatib el-Bağdâdî, *Tarihü Medineti's-Selâm*, c. XIII, yay. haz. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Beyrut 2001, s. 339; Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 15.

⁵³ Hayrullah Sa'id, *Verrâku Bağdâd fi'l-Asri'l-Abbasi*, Riyad 2000, s. 329-331.

⁵⁴ *el-Fihrist*, c. I, s. 146; *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 283. Shawkat M. Toorawa, *Ibn Abî Tâhir Tayfur and Arabic Writerly Culture, A Ninth-century Bookman in Baghdad*, London 2005, s. 51-56.

⁵⁵ Shawkat M. Toorawa, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁵⁶ *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. VI, Beyrut 1993, s. 2830.

⁵⁷ Lütfullah Kârî, *el-Verrâke ve'l-Verrâkûn fi Tarihi'l-İslâmî*, Dârü'r-Rifâ'i 1983, s. 23-24; Eymen Fuad, *a.g.e.*, c. I, s. 158-159; Âbid Süleyman el-Meşûhî, *Ticâretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 90-91.

Ezdi'nin İsfahanlılara, övünerek “Bağdad'da olduğu gibi sizde de hattatlar ve verrâklar gibi sanat sahipleri var mıdır?” dediği rivayet edilir.⁵⁸ Hatib el-Bağdâdî bu dükkânların kitaplarla dolu olduğunu kaydeder.⁵⁹

Kaynaklarda farklı yerlerdeki verrâk dükkânlarından bahsedilmesinden dolayı Bağdad'da birkaç yerde kitapçılar çarşısı olduğu şeklinde bir kanaat oluşmuştur.⁶⁰ Ancak bu isimlerle anılan yerlerin Bağdad'da bulundukları bölgeleri dikkate aldığımızda şehrin sadece iki bölgesinde kitapçı çarşısı olduğu ortaya çıkmaktadır: Batısındaki Kerh'te ve doğusundaki Bâbu't-Tâk'ta. Kerh çok geniş bir bölgeyi kaplamakta, Kasru'l-Vaddâh ve Tâku'l-Harrânî de bu bölgenin sınırları içinde yer almaktadır.⁶¹ Bâbu't-Tâk, şehrin doğusunda yer almakta⁶² ve kitap ticareti yanında çeşitli kültürel etkinliklere ev sahipliği yapmaktadır. Harun Reşid zamanında Bâbu't-Tâk'ın köprüye yakın bölümü şâirlerin toplanma yeri idi (meclisü's-şu'arâ) ve halife de burada şâirlerin okudukları şiirleri dinlemekten çok hoşlanmaktaydı.⁶³

Bağdad'ın kitap ticaretindeki önemi uzun asırlar devam etmiş olmalı ki Kalkaşendî (ö. 821/1418) Bağdad'ın kitap telif ve istinsahının ve ticaretinin en önemli merkezi olduğunu söylemektedir.⁶⁴

Kahire: Orta Çağ İslâm dünyasının önemli kitap merkezlerinden biri de Kahireydi. Bugün Kahire'nin bir bölgesi hâline gelmiş olan Fustat'ta, Tulunoğulları ve İhşidiler döneminde, dükkânlarında münâzaralar ve mübâheselerin yapıldığı büyük bir verrâklar çarşısı bulunmaktaydı.⁶⁵ Verrâk esnafının yoğun olarak bulunduğu bu çarşı, Amr b. As Câmîi'nin civarındaydı.⁶⁶ Yakut el-Hamevî, bu çarşının, bu bölgede câmi yakınlarında, Kanâdil Sokağı'nda bulunduğunu söylemektedir.⁶⁷

⁵⁸ Yahya Vehîb el-Cübûrî, *el-Kitâbu fi'l-Hadareti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1998, s. 69.

⁵⁹ *Tarihü Bağdâd*, c. XI, s. 399.

⁶⁰ Lütfullah Kârî, *el-Virâka ve'l-Verrâkûn fi Tarihi'l-İslâmî*, Dârü'r-Rifâ'i 1983, s. 23-24; Âbid Süleyman el-Mişvehî, *Ticâretü'l-Mahtûtât ve Turuku Fahsihâ ve Takyimihâ*, Kahire 2011, s. 90-91.

⁶¹ G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 92.

⁶² G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 178.

⁶³ G. Le Strange, *a.g.e.*, s. 218.

⁶⁴ *Subhu'l-A'şâ*, c. II, s. 517. Hâle Şâkir s. 200'den naklen.

⁶⁵ Safi Ali Muhammed, *el-Hareketü'l-İlmiyye ve'l-Edebiyye fi'l-Fustat*, Kahire 2000, s. 73. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul 1976, s. 54.

⁶⁶ Filib di Tarrazi, *Hazâ'inü'l-Kütübi'l-Arabiyye fi'l-Hafıkayn*, c. III, Beyrut 1948, s. 911.

⁶⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 145. “Zukâku'l-Kanâdil: mahalletün bi-Mısır

Fustat, kâğıt imal edilen önemli merkezlerden biriydi. Varaku'l-Mansurî denilen kâğıt çeşidi bu şehirde üretilmekteydi.⁶⁸ Gramerci el-Vellâd (ö. 263/877) III./IX. asrın ilk yarısında Mısır'a giderek yerleştikten sonra çocuklarıyla burada uzun yıllar verrâklık yapmıştı. Vellâd, gramere dâir birçok eseri Irak'tan Mısır'a getirip satarak bu bölgede söz konusu ilim dalındaki geleneğin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştı.⁶⁹ Abdü'l-Mü'min b. Abdurrahman 'İzzü'd-Din el-Kâtib de Halep'ten Kahire'ye göçmüş ve burada kitap ticaretiyle uğraşarak büyük bir servet edinmişti.⁷⁰ Kahire'deki kitapçılar çarşısındaki kitap ticareti çok gelişmiş olmalı ki Safedî, 'İzzü'd-din el-'Acemî'nin, bu çarşıya devamlı gittiğini ve satın aldığı kitapları Şam'a gönderdiğini söyler.⁷¹

Kaynaklarda, Memlûklular döneminde Kahire'de verrâk ve kütübilerin bulunduğu birçok kitap çarşısının varlığından söz edilmektedir.⁷² Memlûkler döneminde Kahire'de kitap ticareti çok gelişmişti. Hüseyin b. Ali el-Kütübî 891/1486 tarihinde öldüğünde, dükkânındaki kitaplar çok fazla olduğu için taneyle değil de sayıyla satılmıştı.⁷³ Memlûklü tarihçisi Makrizî'nin (1364-1442) yaşadığı dönemde verrâklar (kâğıt satıcıları) ile kütübiyyîn (kitapçılar) ayrı çarşılarda bulunmaktaydılar. Öyle anlaşıyor ki, Şam'da olduğu gibi Kahire'de de verrâklar ikiye ayrılmış, kâğıt satanlar Sûku'l-Verrâkîn'e, kitap satanlar ise Sûku'l-Kütübiyyîn'e yerleşmişlerdi. İbnü'l-İmâd, Sultan Berkuk'un baştabibi Fethüddin Fethullah b. Mu'tasım'ın tıptaki bilgi ve tecrübesinden bahsederken, bir gün Sûku'l-Kütübiyyîn'de kitap istinsâh eden bir şahıs için, bugün ölür dediğini ve gerçekten de o şahsın o gün öldüğünü nakleder.⁷⁴ İbn Hacer'in naklettiğine göre, Burhaneddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) evinden pek çıkmaz, çıktığında da doğru Sûku'l-kütüb'e gider, kitapçılardan hiçbir şey satın almaz, gün

meşhûretün, fihâ sûku'l-kütüb". İbn Abdü'l-Hak, *Merâsidü'l-İttilâ'* 'alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ', c. II, Beyrut 1412, s. 668.

⁶⁸ Safi Ali Muhammed, *Mudunü'l-Mısri's-Sinâ'iyye*, Kahire 2000, s. 198.

⁶⁹ Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyry*, c. III, Chicago 1972, s. 14, 36.

⁷⁰ 'Abid Süleyman el-Meşhûhî, *Ticâretü'l-Mahtutât ve Turuku Fahsihâ ve Takyîmihâ*, Kahire 2011, s. 34.

⁷¹ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. XIX, s. 163.

⁷² Abdüllatif İbrahim, *el-Mektebetü'l-Memlûkiyye*, Kahire 1962, s. 12-13.

⁷³ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. III, s. 150.

⁷⁴ *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, c. IX, yay. haz. Abdülkadir el-Arnâvut-Mahmud el-Arnâvut, Beyrut 1993, s. 180.

boyunca okur, önemli şeyleri not eder ve eve dönünce de aldığı notları telif ettiği kitaplarda kullanırdı.⁷⁵

Makrizî çeşitli vesilelerle, kâğıt satıcılarının çarşılarından (*Sûku'l-Verrâkîn*) sadece isimlerini zikrederek geçerken⁷⁶ kitapçılar çarşısıyla (*Sûku'l-Kütübiyyîn*) ilgili şu ayrıntılı bilgiyi verir:

Sûku'l-Kütübiyyîn: Bu çarşı, Sâğa ve Salihyye Medresesi arasındadır. Sanırım ki 700 [1301] tarihinden sonra ihdas edilmiştir. Mâristân-ı Mansûrî vakfına bağlıdır. Daha önceleri, eski Mısır'da [Fustat'da] Amr b. Âs Câmii'nin doğu tarafında, Amr'ın evi civârındaki Zukaku'l-Kanâdil'in baş taraflarındaydı. 780 [1378] yılından sonraki bir tarihte bazı kalıntılarını görmüştüm. Ancak şimdi tamamen kaybolmuştur ve yerini bile tayin etmek güçtür. Kitapçılar Çarşısı [*Sûku'l-Kütübiyyîn*], daha sonra Akmar Câmii'nin yanındaki *Sûku'd-Decâcîn* ile Ruknû'l-Muhallak'ın yanındaki *Sûku'l-Husariyyîn* arasında bulunan hana nakledilmiştir. Buradaki hanın altındaki meskenler dolayısıyla oluşan rutubetten kitaplar zarar görünce, kitapçılar aynı mahaldeki bugünkü yerlerine geçtiler. Bu çarşı ilim sahiplerinin bir buluşma yeri idi.⁷⁷

Makrizî'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, onun döneminde *Sûku'l-Kütübiyyîn* Câmî-i Ezher civârında bulunmaktaydı.⁷⁸ Makrizî, Kahire'de *Sûku'l-Verrâkîn*'in dışında bir de eski kâğıtçılar çarşısının (*Sûku'l-Verrâkîni'l-Kadime*) ve Hakim Câmii'nin yakınlarında da verrâklara ait bir bölgenin (*Hâretü'l-Verrâkîn*) bulunduğunu belirtir.⁷⁹

Mekke: Mekke'de kitap yazımıyla, özellikle de Kur'an istinsahıyla meşgul olan verrâklar çok erken bir dönemde ortaya çıkmış olmalıdır. Ezrakî (ö. 250/846), Mekke'nin alt bölgelerindeki *Dâru Mısır*'da verrâkların bulunduğunu söylemektedir.⁸⁰ Ezrakî döneminde kitap ve kitap malzemesi ticareti henüz gelişmiş olmayacağı için bahis mevzuu edilen verrâklar, şüphesiz ki kitap istinsahıyla meşgul olan kimselerdi.

⁷⁵ İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-Kâmine*, c. V, s. 134.

⁷⁶ Makrizî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibar bi-Zikri'l-Hitât ve'l-Âsâr*, c. I, Bulak 1270, s. 297, 374, 376; c. II, s. 16, 86, 89, 90. İbn Dokmak, *el-İntisâr*, c. I, Beyrut, t.y, s. 19, 44, 61, 95; c. II, s. 38.

⁷⁷ Makrizî, *a.g.e.*, c. II, s. 102; A. Raymond et G. Wiet, *Les Marchés du Caire, Traduction annotée du Texte Maqrizî*, Kahire 1979, s. 189.

⁷⁸ Makrizî, *a.g.e.*, c. I, s. 374.

⁷⁹ Makrizî, *a.g.e.*, c. I, s. 373, 376.

⁸⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, yay. haz. Rüşdi es-Sâlih Melhas, Dârü'l-Endelüs, Beyrut 1983, c. II, s. 263.

Mekke, Memlûklular döneminde önemli ölçüde kitap ticaretine sahne olmuştu ve bu kutsal şehirde birçok verrâk dükkânı bulunmaktaydı.⁸¹ Bu şehrin sâkinlerinden Muhammed el-Harîrî el-Basrî, mektep hocasıyken verrâklık yapmaya başlamış, sonra gözleri görmez olunca mesleğini bırakıp evine çekilmiştir.⁸² Kaynakların nakillerinden anlaşıldığına göre verrâklar uzun süre Mekke’de, *Dâru Mısır*’da ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁸³

Kuzey Afrika/Endülüs: Kayrevân’da II/VIII. asrın sonlarında ‘Ukbe b. Nâfi‘ Câmii yakınlarında verrâklara tahsis edilmiş müstakil bir çarşı (*Sûku’l-Verrâkîn*) mevcuttu.⁸⁴ Kuzey Afrika’da Fas ve Merakeş de kitap alışverişlerine sahne olan önemli birer kültür merkeziydi.⁸⁵ Endülüs’teki ve Mısır’daki zengin kütüphânelerden bazılarının koleksiyonları çeşitli yollarla bu bölgedeki kitap çarşılarına ulaşmıştı.⁸⁶ Murâbitlar döneminde de Fa’s’ta bir verrâklar çarşısı vardı. Ancak verrâklık altın dönemini Muvahhidîler döneminde yaşamıştı. Karaviyyîn Câmii’nin kapılarından birinin adı Bâbu’l-Verrâkîn’di. Muvahhidî hükümdarları Yakub el-Mansur (1184-1199) ve oğlu Muhammed en-Nâsır (1199-1214) döneminde Fas şehrinde 400 kâğıt imâlâthânesi bulunmaktaydı.⁸⁷ XVI-XVII. yüzyıllarda Fa’s’ta kitap ticareti oldukça gelişmişti. Bölgenin önemli şehirlerinde her hafta, özellikle medreselerin bulunduğu bölgelerde kitap müzâyedeleri

⁸¹ Abdülaziz b. Râşid es-Süneydî, “el-Verrâkûn ve Eserühüm fi’l-Hayâti’l-İlmiyye fi Mekke Hilâle’l-Asri’l-Memlûki”, *Âlemü’l-Kütüb*, c. 25, no. 1-2, Mekke 2002, s. 3-56; Hâlid Muhsin Hassân el-Câbirî, *el-Hayatu’l-İlmiyye fi’l-Hicâz Hilâle’l-Asri’l-Memlûki*. 648-923 h-1250-1517 m., Müessesetü’l-Furkan, Riyad 2005, s. 285-287.

⁸² es-Sehâvî, *ed-Dav’u’l-Lâmi’*, c. X, s. 120.

⁸³ Abdülvehhâb b. İbrahim, *el-Ulemâü ve’l-Üdebâü’l-Verrâkîn fi’l-Hicâz fi’l-Karni’r-Râbi’ Aşere’l-Hicrî*, Tâif 2002, s. 42.

⁸⁴ Hasan Hüsnü Abdülvehhâb, “el-Berdî ve’r-Rıkk ve’l-Kâğıd fi İfrikiyyeti’t-Tunisiyye”, *Mecelletü Ma’hedî’l-Mahtûtâtî’l-Arabiyye*, c. II/1, Kahire 1956, s. 38.

⁸⁵ Charles C. Stewart, “A New Source on the Book Market in Morocco in 1830 and Islamic Scholarship in West Africa”, *Hespéris Tamuda*, c. XI, Rabat 1970, s. 244.

⁸⁶ Julian Ribera, “el-Mektebât ve Hevâtü’l-Kütüb fi İsbanya’l-İslâmiyye”, çev. Cemal Muhammed Muhrız, *Mecelletü’l-Ma’hedî’l-Mahtûtâtî’l-Arabiyye*, c.V/1, Kahire 1959, s. 92-94; H. Halm, “Al-Azhar, Dâr al-‘İlm, al-Rasad. Forschungen- und Lehrenstalten der Fatimiden in Kairo”, *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, yay. haz. U. Vermeulen ve D. De Smet, Leuven 1995, s. 104-105; Eymen Fuad Seyyid, “Hizânetü Kütübî’l-Fâtimiyyîn. Hel Bakiye minhâ Şey’ün?”, *Mecelletü Ma’hedî’l-Mahtûtâtî’l-Arabiyye*, c. 42/1, Kahire 1998, s. 12-13.

⁸⁷ Muhammed el-Menunî, *Târihu’l-Virâkati’l-Mağribiyye*, Rabat 1991, s. 21, 27.

yapılmaktaydı.⁸⁸ Leo Africanus, XVI. asırda Fas'ta 30 sahafın bulunduğunu nakleder.⁸⁹

Endülüste, özellikle de İsbiliyye ve Kurtuba şehirleri kitap ticaretinin geliştiği önemli bölgelerdendi. Endülüslü dil ve edebiyat âlimi Abdullah b. es-Seyyid el-Batalyevsî (ö. 521/1127) babasının kendisine ticaret yapmak için verdiği parayı, Kurtuba'daki kitapçılar çarşısında nasıl harcadığını ve ilim yoluna nasıl girdiğini şöyle anlatır:

Benim ilim yoluna girişim şöyle olmuştur. Babam servet sahibi bir kimseydi. Bana ticarete girmem için bir mikdar para verdi. Kurtuba'ya gittim ve tesadüfen çarşıdan geçerken insanların bir halka olup kitap satışı yaptıklarını gördüm. Ben de kitaplara baktım ve bazılarını beğendim. Satmak için 200 dinarlık kitap aldım. Ancak daha sonra “bu kitaplar çok güzel satmasam” diye düşündüm ve çoğunu kendim için ayırdım. Sonra bunları okumaya başladım, ancak bir şey anlayamadım, içime darlık geldi. Bazı talebelere hangi ilim benim için daha uygun dedim onlar da edebiyat dediler. Bu konuda hangi kitap daha meşhurdur dedim. *Kitâbu'l-Ayn* dediler ve bir hocadan bu kitabı okumağa başladım.⁹⁰

Halife Hakem el-Mustansır Billâh saraydaki kütüphânesini zenginleştirmek için adamlarını çeşitli memleketlere göndermekteydi. Makkarî onun kitap satın almaları için büyük paralarla birçok tüccarı çeşitli ülkelere gönderdiğini, Kurtuba'daki sarayında istinsah ve cilt yapmada mâhir birçok kişiyi görevlendirdiğini söyler.⁹¹ Hilafeti döneminde (350-366/961-976), İspanya'ya birçok verrâkın da gelip yerleştiği bilinmektedir.⁹² Kâğıt imâlâtı da Endülüste oldukça gelişmişti. Şâtıbe'de (Jativa) üretilen çok kaliteli kâğıtlar “Şâtıbî” diye adlandırılmaktaydı.⁹³ Yakut el-Hamevî Şâtıbe'den bahsederken, bu şehrin, yetiştirdiği âlimlerle ve imâl edip diğer şehirlere gönderdiği kâğıtlarla temayüz ettiğini söyler.⁹⁴

⁸⁸ Ahmed-Chouqui Binebine, *Histoire des Bibliothèques au Maroc*, Rabat 1992, s. 62-63.

⁸⁹ Charles C. Stewart, a.g.m., s. 244'ten naklen.

⁹⁰ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1528.

⁹¹ eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-Tib*, yay. haz. İhsân Abbas, Beyrut 1968, s. 385-386.

⁹² Halid b. Abdülkerim b. Hammud Bekr, *en-Neşâtü'l-İktisadi fi'l-Endelüs fi Asri'l-İmâre*, Riyad 1993, s. 208. Endülüslü bazı verrâklar için bkz. Yahya Vehîb el-Cübûrî, a.g.e., s. 69-70.

⁹³ Olivia Remie Constable, *Trade and Traders in Muslim Spain*, Cambridge 1995, s. 195.

⁹⁴ Sa'd b. Abdullah Bîşrî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fi 'Asri Mülûki t-Tavâ'iffi'l-Endelüs*, Riyad 1993, s. 197-198.

Abdülaziz Mekkenî'nin, kütüphanesi için devamlı olarak kitap istinsah eden altı verrâkı vardı. Öldüğünde kitapları Kurtuba'da düzenlenen ve yaklaşık olarak bir sene süren müzâyedelerde satılmış ve 40 bin dinar gelir elde edilmişti. Endülü's ulemâsının, özellikle de hac ziyaretleri dolayısıyla önemli ilim merkezleri olan şehirlere uğradıklarında, bu şehirlerdeki verrâklardan birçok eser satın alarak ülkelerine götürdüklerini biliyoruz. Zehebî, Kurtuba kadısı Münzir b. Sa'îd'in hac dönüşü çok sayıda kitap getirdiğini nakleder.⁹⁵

Ahmed b. Halef b. Yusuf b. Fartun, Gırnata'da verrâklık yapmaktaydı.⁹⁶ Belensiye de (Valencia) kitap ticaretinin yoğunluk kazandığı merkezlerden biriydi.⁹⁷ İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) Muhammed b. İsmail b. Halfûn el-Ezdî ile 626 Ramazanı'nda (Temmuz 1229) Belensiye'deki verrâklar çarşısında karşılaştığını nakletmektedir.⁹⁸ Belensiye'de bir verrâk dükkânı olan Muhammed b. Süleyman b. Sîdârî'nin (ö. 548/1153) babası da verrâktı.⁹⁹ Muhammed b. Abdullah et-Tucibî (ö. 606/1209) ve Abdullah b. İbrahim el-Verrâk da (ö. 611/1214) Belensiye'de verrâklık yapmaktaydı.¹⁰⁰

Şam: İbn Asâkir (ö. 571/1176), Şam'daki mescidlerden bahsederken, bunlardan birinin eski verrâklar çarşısının yakınında olduğunu söylediğine göre¹⁰¹ Şam'da kitapçılara âit birden fazla çarşı bulunmaktaydı. Şam'da verrâklar, İbn Batuta'nın (ö. 770/1369) bu şehre geldiği tarihlerde Emeviyye Câmii'nin bulunduğu bölgede toplanmışlardı. İbn Battuta, Şam'la ilgili gözlemlerini aktarırken Emeviyye Câmii'nin doğusundaki Bâb-ı Ceyrûn diye adlandırılan kapısına karşı gelen bölgede, kitap satan kitapçılarla (*Havânitü'l-Kütübiyyîn*), kâğıt, kalem ve mürekkep satan verrâkların (*Sûku'l-Verrâkîn*) ayrı ayrı çarşılarında bulunduklarını söyler.¹⁰² Muhibbî de bir kitap müzâyedesi dolayısıyla Emeviyye Câmii'nin kuzey duvarının arkasındaki kitapçı dükkânlarından söz eder.¹⁰³

⁹⁵ Yahya Mahmud Sâ'âtî, "Melâmihi min Tarihi Ticâreti'l-Kütübi fi'l-İslâm", *el-'Usûr*, c. I, London 1986, s. 78.

⁹⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. I, s. 63.

⁹⁷ Sa'îd b. Abdullah Bîşrî, *a.g.e.*, s. 207.

⁹⁸ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 141.

⁹⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 15.

¹⁰⁰ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, c. II, s. 95, 287.

¹⁰¹ *Târihu Medîneti Dîmaşk*, c. II, Beyrut 1996, s. 313.

¹⁰² İbn Battuta, *Rihle*, tahkik: Ali el-Muntasır el-Kettânî, Beyrut 1985, s. 107.

¹⁰³ *Hûlasatü'l-Eser fi A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, c. I, Kahire 1284, s. 101.

Şam'daki kitapçılar çarşısı birkaç defa yangın felaketine uğramıştır. 21 Ramazan 681/1282 tarihinde Keçeciler Çarşısı'nda çıkan yangın kitapçılar çarşısına da sirâyet etmiş, Şemseddin İbrahim el-Cezerî el-Kütübî'nin (ö. 700/1300) dükkânındaki çok sayıdaki cüz ve evrak dışında 15.000 cilt kitap da yanmıştı.¹⁰⁴ Safedî, aynı yangından bahsederken, Keçeciler Çarşısı yakınındaki kitapçılar çarşısında büyük bir dükkânda kitap ticareti yapan İbrahim el-Cezerî'nin dükkânındaki bütün kitapların yandığını söyler ancak yanan kitapların sayısını 5.000 olarak verir.¹⁰⁵ İbnü'l-İmâd'ın naklettiğine göre 26 Şevval 740 (25 Nisan 1340) tarihinde Şam'da çıkan büyük bir yangın da, kitapçılar çarşısına kadar ulaşmış ve kâğıtçılar çarşısı da bu yangında yanmıştı.¹⁰⁶ Memlûk hükümdarı el-Melikü'z-Zâhir Berkuk döneminde 795/1392 yılında çıkan bir yangında kitapçılar çarşısı tekrar yanmışsa da kısa zamanda eski hâline döndürülmüştür.¹⁰⁷

İbn Futeys diye tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Kureşî (ö. 350/961), bu çarşıda verrâklık yapmıştı.¹⁰⁸ Michael Chamberlain, Şam'daki kitapçıların her Cuma günü toplandıklarını söylemekteyse de,¹⁰⁹ bu bilgiye kaynak olarak gösterdiği Safedî'de bu konuda farklı bir bilgi yer aldığı görülmektedir; es-Safedî'nin naklettiğine göre, Muhammed b. el-'Azâzî (ö. 730/1329) her Cuma, muntazaman keçeciler çarşısı yakınındaki kitapçılar çarşısına gider ve çok değerli kitaplar satın alırdı.¹¹⁰

Buhara ve Semerkand: Buhara ve Semerkand'da da büyük bir verrâklar çarşısı vardı. Bu şehirlerde kâğıt ticareti de çok gelişmişti. Semerkand'daki kâğıt satıcılarının bulunduğu büyük hana, çeşitli ülkelerden kâğıt ticareti yapan kimseler gelmekteydi.¹¹¹ İsfahan'da kâğıtçılar, ciltçiler ve kitap satıcıları büyük bir meydanın batısında yer almaktaydılar.¹¹²

¹⁰⁴ en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî finûni'l-edeb*, c. XXXI, s. 89; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. II, s. 163.

¹⁰⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. V, s. 223.

¹⁰⁶ İbn İmâd, *a.g.e.*, c. VIII, s. 222. Ayrıca bkz. Zehebi, *el-'İber fî Haberi men Ğaber*, c. IV, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., s. 117.

¹⁰⁷ el-Busrevî, *et-Târih*, c. I, Dimaşk 1408, s. 91.

¹⁰⁸ *Mu'cemü'l-Üdebâ* (İhsân Abbas neşri), c. I, Beyrut 1993, s. 474.

¹⁰⁹ Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus, 1190-1350*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 135.

¹¹⁰ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. IV, s. 559.

¹¹¹ İhsân Zennun es-Samirî, *el-Hayatü'l-İlmiyye fî Zamani's-Samaniyyîn*, Beyrut 2001, s. 61.

¹¹² İrec Efşar, "Sahhâfi ve Mücellidgeri", *Nâme-i Bahâristan*, c. III/2, Tahran 1381, s. 331.

Basra: Kaynaklardaki rivâyetlerden anladığımıza göre III/IX. asırda Basra'da kitap ticareti oldukça gelişmişti. İbnü'-Nedim'in naklettiğine göre Câhız (ö. 255/868), Basra'da kiraladığı verrâk dükkânlarında, geceyi kitap okuyarak geçirirdi.¹¹³ İbn Düreyd (ö. 321/933), İbn Sikkîr'in mantığa dâir bir eserin tedrisiyle ilgili rivâyetinde Basralı verrâklardan bahsetmektedir.¹¹⁴ Basralı bir verrâk, Halîl'in (ö. 175/791) *Kitabu'l-Ayn* adlı eserini Horasan'dan bu şehre getirip 50 dinara satmıştı.¹¹⁵ Horasanlı Ebû Recâ Matr b. Tahmân, Basra'da verrâklık yapmaktaydı.¹¹⁶ Hatîb el-Bağdadî, Basra'daki verrâklar çarşısında Ebu'l-Ayna (ö. 282/895) ile bir kitap tellâlinin arasında geçen hadiseyi uzun uzadıya nakleder.¹¹⁷ Zeyd b. Rifâ'a el-Haşimî ve arkadaşları, felsefî görüşlerini yaymak için yazdıkları risaleleri "Resâ'ilü İhvanî's-Safâ" adıyla derleyip Basra'daki verrâklar çarşısında dağıtmışlardı.¹¹⁸

Halep: İslâm dünyasının en eski kültür merkezlerinden Halep'te muhakkak ki gelişmiş bir kitap ticareti mevcuttu. Ancak bu şehirdeki kitap ticareti ve verrâklar çarşısıyla ilgili kaynaklar önemli bir bilgi vermemektedir. İbnü'l-Kiftî'nin naklettiğine göre yazısının güzelliğiyle ve imlâsının sıhhatıyla tanınan Ebû Cerâde Halep'teki verrâklar çarşısında verrâklık yapmaktaydı.¹¹⁹ İbnü'l-Kiftî, Halep verrâklarından müellif nüshası kitaplarla ünlü müstensihlerin istinsah ettikleri bazı eserler satın almıştı.¹²⁰

Kûfe: Ünlü şâir Mütenebbi, gençliğinde sık sık Kûfe'deki verrâklar çarşısına gider ve verrâkların derledikleri kitapları okurdu.¹²¹ İbn 'Ukde, Kûfe'de verrâklık yapmaktaydı.¹²² Muhammed b. Hüseyin b. Humeyd'in, Kûfe Câmîi'nin *Bâbu'l-Verrâkîn* diye anılan¹²³ verrâklar çarşısına açılan kapısı dışında verrâk dükkânı vardı.¹²⁴

¹¹³ *el-Fibrîst*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 116; *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, Beyrut 1993, s. 2101.

¹¹⁴ *el-Fibrîst*, c. I, s. 58.

¹¹⁵ *el-Fibrîst*, c. I, s. 42.

¹¹⁶ Abbot, c. II, s. 16.

¹¹⁷ *Târihu Bağdad*, c. IV, yay. haz. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut 2001, s. 287-288.

¹¹⁸ *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. III, Beyrut 1993, s. 1336.

¹¹⁹ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, Kahire 1952, s. 286.

¹²⁰ İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. I, s. 20.

¹²¹ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. IV, s. 324.

¹²² Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. V, s. 219.

¹²³ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. I, s. 147.

¹²⁴ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. II, s. 234.

Verrâk Dükkânları: Kaynaklarda verrâk dükkânlarından “hânût” veya “dükkân” şeklinde bahsedilir. Verrâk dükkânları, şehirlerin belli bir noktasında kendilerine mahsus çarşılarında kümelenmekteydi. Verrâk dükkânlarının fiziki yapısı, içindeki eşyalar ve döşenmesi hakkında kaynaklar, doğrudan herhangi bir bilgi vermezler. Bir verrâk dükkânının ne büyüklükte olduğunu bilemiyoruz. Ancak Şam’daki verrâklar çarşısında 21 Ramazan 681/23 Aralık 1282 tarihinde çıkan bir yangında, sadece bir dükkânda yanan kitap sayısının 5.000/15.000 olması¹²⁵ buradaki dükkânların veya bazı dükkânların oldukça büyük olduğunu düşündürmektedir. Diğer taraftan âlimlerin, şâirlerin, felsefecilerin çarşıdaki dükkânlarda toplanmaları da bu dükkânların yeterli büyüklükte olduğunu ve en azından sedir gibi eşyalarla donatıldığını göstermektedir.

Bölge iklimi gündüz vakti ticari faaliyetleri yürütmeye uygun olmadığı için muhtemelen verrâk dükkânları da sabahleyin ve ikindiden sonra açılmakta ve geç vakitlere kadar açık olarak kalmaktaydı. Fâtîmî halifesi el-Hâkim, Kahire’de dükkânların gece de açılmasını emretmişti.¹²⁶

Dükkânlardaki meclisler de gece yarısına kadar devam ediyordu. Yakut el-Hamevî, Ebu’l-Ganâ’im Habeşî’nin (ö. 565/1169) 20 yıl boyunca her gece evinden pek de uzak olmayan kitapçılar çarşısına gittiğini söylemektedir.¹²⁷ Saatlerce süren meclislerde şüphesiz ki bazı ikrâmlar, en azından da çay ikrâmı yapılmakta ve bunun temini için de dükkânlarda kap kakak bulundurulmaktaydı.

Verrâklar, dükkânlarında bulunan kitaplar yanında ihtiyaç duyulan kitapları da müşterileri için temin etmekteydiler. Verrâklarla irtibatlı çalışan müstensihler bulunmaktaydı. Firuzan adlı bir genç, verrâk ‘Allân eş-Şu’ûbî’nin (ö. 218/833’ten sonra) Bağdad’daki dükkânında müstensih olarak çalışmaktaydı.¹²⁸ Özellikle verrâkların ellerindeki imlâ yoluyla, semâ’/ kırâ’at usulüyle yazılmış güvenilir nüshalara önemli bir talep olmaktadır. Âlimlerin verrâkları bu konuda diğer verrâklara göre daha avantajlıydılar. Çünkü genellikle telif edilen bir eserin ilk nüshasına sahip olmaktadır.

¹²⁵ en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-ereb fî funûnî’l-edeb*, c. XXXI, s. 89; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, c. II, s. 163; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefiyât*, c. V, s. 223.

¹²⁶ en-Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, c. XXVIII, s. 176.

¹²⁷ *Mu’cemü’l-Üdebâ*, c. III, s. 803; es-Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefiyât*, c. XI, s. 220.

¹²⁸ Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-Üdebâ*, IV, 1631.

Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Kitâbu'l-Ma'âni*'sini imlâ yoluyla yazan verrâkları, bu eserin bir kopyasını almak isteyenlerden her beş varak için bir dinar istemişler, araya Ferrâ'nın girmesi sonucunda on varağı bir dinara yazmayı kabul etmişlerdi.¹²⁹

Verrâkların kitap satışı yanında dükkânlarındaki kitaplardan âlimlerin ücretli veya ücretsiz olarak yararlandıklarını da görüyoruz. Câhız'ın Basra'daki verrâk dükkânlarını kiralayıp geceyi kitap okuyarak geçirdiği bilinmektedir.¹³⁰ Burhaneddin ez-Zerkeşi, (ö. 794/1392) Kâhire'de gittiği kitapçılar çarşısında (*Sûku'l-kütüb*) kitap satın almaz, gün boyunca okuduğu kitaplardan notlar alırdı.¹³¹ Verrâk Hüseyin b. Hubeyş, Taberî'ye kıyas hakkındaki eserini yazmak için ihtiyaç duyduğu otuz küsur eser vermiş, Taberî bu eserleri kısa bir sürede inceledikten sonra îade etmiştir.¹³² Hüseyin b. Hubeyş'in bunun karşılığında bir ücret alıp almadığını bilemiyoruz.

İbn Hacer'in bir naklinden anlaşıldığına göre verrâklar çarşısında kitap da kiralanmaktaydı. İbn Hacer, kezzâb, deccâl diye nitelendirdiği Ahmed b. Abdullah el-Bekrî'den bahsederken, çarşıda *Kitâbu İntikali'l-Envâr, Re'sü'l-Ğül, Sırru'd-Dehr, Kitâbu Gelendice, Hurûbu'l-İmâm 'Ali* gibi kitaplarının kiralandığını söylemektedir.¹³³ Bunlar ulemâ sınıfına değil de halka hitap eden kitaplardır.

Verrâkların bulunduğu çarşılardaki dükkânlar âlimlerin, şâirlerin ve ediplerin toplantı mekânlarıydı.¹³⁴ Söz konusu çarşılarda bulunan dükkânlarda yapılan toplantılarda ilmi ve edebî meseleler müzâkere edilir, çeşitli konularda fikir alışverişinde bulunulurdu.¹³⁵ İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201) Bağdad'ın çarşılarını anlatırken "âlimlerin ve şâirlerin toplantı yaptıkları büyük bir verrâklar çarşısı" olduğunu söyler.¹³⁶

¹²⁹ *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2814.

¹³⁰ *el-Fibrîst*, c. I, yay. haz. Gustav Flügel, tıpkıbasım, Frankfurt 2005, s. 116; *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. V, Beyrut 1993, s. 2101.

¹³¹ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, c. V, s. 134.

¹³² Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. VI, s. 2462.

¹³³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, c. I, s. 509.

¹³⁴ Hatîb el-Bağdadi, *Târihu Bağdad*, c. XIV, s. 398.

¹³⁵ İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, c. II, s. 199; es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. III, s. 182, c. IV, s. 473; İbnü'l-Kiftî, *Ahbâru'l-Ulemâ*, c. I, s. 71, 314; Ali b. İbrahim en-Nemle, *el-Virâka ve Eşherü A'lâmi'l-Verrâkin*, Riyad 1995, s. 35; Hayrullah Sa'îd, "Rüvvâdu Sûki'l-Verrâkin", *Âfâku's-Sekâfeti ve't-Türâs*, no. 19, Dubai 1997, s. 21-24.

¹³⁶ Cemâlüddin Ebî'l-Ferec Abdurrahman b. Ali eş-şehîr bi-İbni'l-Cevzî, *Menakıbu Bağdâd*, Bağdad 1342, s. 6.

Kaynakların verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre özellikle de şâirler ve şiirle meşgul olanlar kitapçı çarşılarında buluşmaktaydılar. İbnü'l-Kıftî, Abdullah b. Hâni'î'l-Ezdi'den (ö. 230/845) bahsederken, "Bağdad'da bir dükkânı vardı. Kitap istinsah ederdi. Önemli edipler dükkânında toplanır, edebî konularda müzâkereler ve mubâheseler yaparlardı" demektedir.¹³⁷ *Dellâlü'l-kütüb* diye tanınan Sa'd el-Verrâk b. Ali, aynı zamanda bir şâirdi. Dükkânında edebî sohbetler yapılırdı.¹³⁸ Verrâk İbn Ebû Şakîka, şâirlerin, babasının Bağdad'daki dükkânında toplandıklarını, bu şâirler arasında Ebû Nüvâs ve Ebu'l-Arahiyye gibi ünlü şâirlerin de bulunduğunu nakletmektedir.¹³⁹ İbn Şâkir el-Kütübî, şâir ve edîb İbn Kellâse'yi sık sık kitapçılar çarşısında gördüğünü nakleder.¹⁴⁰ Safedî, Kahire'deki kitapçılar çarşısında sık sık rastladığı şâir Ca'fer b. Sa'leb Üdfüvî'nin (ö. 748/1347) şiirlerinden nakillerde bulunmaktadır.¹⁴¹ Kadı Ebu'l-Berekât Muhammed b. Ali el-Ensârî, Ebu'l-Me'âlî Sa'd b. Ali b. Kasım el-Kütübî'nin Bağdad'daki dükkânında, yazmış olduğu, okunurken dudaklar birbirine değmeyen bir şiirini okuduğunu nakletmektedir.¹⁴² Muhammed b. Muhammed b. Hâmid el-Kâtib el-Isfehânî, aynı dükkânın kapısında rastladığı bir gencin (Ebu'l-Ferec Muhammed b. el-Hüseyin) 25.000 beyit ve *Makâmât* adlı bir kitap yazdığını söylediğini ve bir kasidesini okuduğunu söyler.¹⁴³

Yakut el-Hamevî'nin, *Kitâbu'd-Diyârât*'tan naklettiği bir anekdottan öğrendiğimize göre, Ruha'daki (Urfa) Sa'id adlı verrâkın dükkânında edebiyat meclisleri tertip edilmekte, burada Şam'dan ve Mısır diyarından gelen şâirler de şiirlerini okumaktaydılar.¹⁴⁴ İbnü'l-Hâcib el-Mısri, Kahire'deki kitapçılar çarşısında rastladığı es-Safedî'ye bazı şiirlerini okumuştur.¹⁴⁵ Sehâvî de kitapçılar çarşısında defalarca buluştuğu Harirî'nin kendi ağzından şiirlerini dinlemişti.¹⁴⁶ *Mu'cemü'l-Üdebâ'*'da, bir verrâk dükkânında, *Kitabu'l-Eğânî* yazarı Ebu'l-Ferec el-Isfehânî ile şâir Ebu'l-Hüseyin Ali arasında bir

¹³⁷ İbnü'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, c. II, Kahire 1952, s. 134.

¹³⁸ *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, c. II, s. 23.

¹³⁹ İbnü'l-Mu'tezz, *Tabakâtü's-Şu'arâ'*, s. 207.

¹⁴⁰ İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, c. III, s. 93.

¹⁴¹ es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, c. II, s. 153.

¹⁴² İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb*, c. IX, s. 4253.

¹⁴³ Cemâleddin el-Kıftî, *el-Muhammedûn mine's-Şu'arâ'*, s. 213.

¹⁴⁴ *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, c. I, Beyrut 1993, s. 425.

¹⁴⁵ es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c. VIII, s. 106.

¹⁴⁶ Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi'*, c. I, s. 240.

beyit üzerinde yapılan mübâhese anlatılır.¹⁴⁷ Ebû Nüvâs, Ebû'l-Atahiye, Di'bîl ve aynı zamanda bir verrâk olan Amr b. Abdülmelik verrâklar çarşısına sıkça giden şâirlerdendi.¹⁴⁸

Verrâklar çarşısı birçok âlimin/edîbin çalışmalarına kaynaklık etmiştir. Makrizî, Kahire'deki kitapçılar çarşısının ilim sahiplerinin buluşma yeri olduğunu söylemektedir.¹⁴⁹ İbnü'l-Veddâ'nın Bağdad'daki kitapçı dükkânı da, ulemânın buluşma yeri idi.¹⁵⁰ Tâceddin Ebû'l-Hasan, Kâhire'deki Kitapçılar Çarşısı'nda, Radiyyüddin Ebû'r-Rıza Ahmed el-Kayserânî'den, 632 Rebiü'l-evvel'inde (Aralık 1234), *Kitâbu Şurûti E'immeti'l-Hams*'ı okumuştur.¹⁵¹ İbn Düreyd, Basra'daki verrâklar çarşısında, bir verrâkın İbn Sikkit'in *Islahu'l-Mantık* adlı eserini okurken gördüğünü söylemektedir.¹⁵² Ebû'l-Ferec Isfehânî (ö. 357/968) verrâklar çarşısına gider, verrâk dükkânlarında kitapları gözden geçirir, tanınmış ulemâ ve üdebâ ile sohbetler eder, kitaplarının telifi için gerekli notları aldıktan sonra evine dönerdi.¹⁵³ Ebû'l-Ferec Isfehânî bu telif tarzı dolayısıyla muasırlarınca çok şiddetli tenkit edilmiştir. İbn Tabâtaba, Nevbahî'nin şöyle dediğini nakleder, "Ebû'l-Ferec Isfehânî insanların en yalancısıdır. Dükkânları kitaplarla dolu verrâklar çarşısına gider, çok şey satın alır evine taşır sonra onlardaki bütün rivâyetleri kendine mâl eder."¹⁵⁴ Hatîb el-Bağdadî, Mütenebbî'nin ilminin kaynağının verrâklardaki defterler olduğunu söyler.¹⁵⁵ Ebû Hayyan et-Tevhidî (ö. 414/1023), *Mukabesât* adlı eserinde¹⁵⁶ verrâklar çarşısında, Bâbü't-Tak¹⁵⁷ ve Bâbü'l-Harrânî'de¹⁵⁸ yapılan felsefi müzâkere ve mübâheselerden bahsetmektedir.

¹⁴⁷ *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. IV, s. 1713.

¹⁴⁸ Merzubânî, *Mu'cemü's-Şu'arâ*, Kahire 1935, s. 218. Abbot, c. II, s. 47'den naklen.

¹⁴⁹ Makrizî, *a.g.e.*, c. II, s. 102; A. Raymond et G. Wiet, *Les Marchés du Caire*, Traduction annotée du Texte Maqrizî, Kahire 1979, s. 189.

¹⁵⁰ Nabia Abbot, *Studies in Arabic Literary Papyri*, c. III, Chicago 1972, s. 13.

¹⁵¹ Kasım b. Yusuf et-Tüçibî, *el-Bernâmec*, Libya 1981, s. 146.

¹⁵² el-Kiftî, *İnbahu'r-Ruvat*, c. II, s. 370.

¹⁵³ Ebû'l-Ferec Isbahânî, *Mekâtilü't-Talibiyyîn*, c. I, Önsöz s. II.

¹⁵⁴ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. XI, s. 398.

¹⁵⁵ Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdad*, c. V, s. 164.

¹⁵⁶ Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-Mukabesât*, yay. haz. Muhammed Tefvîk Hüseyin, Beyrut 1989, s. 127 ve 143. Bu bilgidan Lutfullah Kârî, *a.g.e.*, s. 30-31 vasıtasıyla haberdar oldum.

¹⁵⁷ "*bi-Bâbi't-Tak bi'l-Verrâkin*", *a.g.e.*, s. 127. *Bâbü't-Tak* verrâklar çarşısının kapılarından biri olmalı. Hatîb el-Bağdadî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Verrâk'ın (ö. 392/1002) *Bâbü't-Tak*'da verrâk olup kitap sattığını söylemektedir. *Târihu Bağdad*, c. XII, s. 93.

¹⁵⁸ "*fî Taki'l-Harrani fi'l-Verrâkin*", *a.g.e.*, s. 143.